

FABÓ BERTALAN: A RÉGI PESTRŐL ÉS ZSIDAIRÓL

— Művészpártolás és társadalmi élet —

A forradalom után a politikailag csendes Pesten a társadalmi élet főleg a művészetek pártolásában nyilvánult meg és itt Pestnek zsidósága is fontos szerephez jutott, amennyiben a zenét pártolóknak ők kezdtek alkotni a zömét. Minden hangversenyhez tödultak és míg a harmincas-negyvenes években — ezekben a Nemzeti Kaszinó tartotta a lelket és adta a termet (Széchenyi István gróf szavaztatott meg ily célra évi ezer pengő szubvenciót), addig most a megalakult Philharmónikus Társulatnak, a Nemzeti Színház operaelőadásainak ők voltak állandó zártszékbérlői, sőt még nagyobbstilű pártfogói is. Például a Kern-család több ága a Nemzeti Zenedének vagy alapító tagja, vagy másképp nagy támogatója és Emmi Sauer asszonynak vannak ajánlva a fiatal Székely Imrénnek legszebb dolgai. Az egykorú lapok (pl. a „Pesti Napló“ 1850 nyarán) mulatságosan emlékeznek meg, hogy még a „Próféta“ főpróbáján is tikkasztó kánikulában a zsidó ifjú hogy hordja a pótszékeket, fagyaltot, límonádét a hölgyeknek, akiket elkísért, de az előadást lelkesedéssel végighallgatják. Mikor meg Rachel asszony, a híres francia tragika, Pesten vendégszerepel, tódul a „magyar“ színházba (közbeszédben csak így hívták a Nemzeti Színházat) az egész Lipótváros és Terézváros. Annak a híret már egy évtizeddel azelőtt nem kisebb ember terjesztette nálunk, mint Egressy Gábor, a híres tragikus, amikor 1844-ben Párisban lelkesedéssel teli levelekben szól arról a nőről, aki feltűnéseivel még a romantika diadalát is egy időre késlelteté, új életre galvanizálván a francia klasszikusokat. „Várva várlak tehát téged Izraelnek kis leánya nagy szelímeddel!“ — „Megjelenik egy sugáralakú görög szobor: a lelkesedés örjöngése fogadja; a szobor gyöngéden meghajol. Ő az, Rachel, a nemzet bálványja, büszkesége. Most megszólal egy tragikai zengésű hárfahang, mely a női kebel érzelmeit oly életmelegen zengi az ajkak ajtaján, mint azt még nem hallám. — Ez egy személyesített elégia. Szent igénytelenség, szende szemérem, remegő szelídség és angyali bánat azon elemek, mők a szemekben és ajkakon, hangban és alakon mondhatlan bájjal ömíenek.“ Majd szól róla, mint Herminéről, mint Stuart Máriáról, ahol királynőként tragikus. „Nem csalatkozám, megfeleltél hírednek, Izraelnek francia leánya; kimutatád nekem azon határpontokat, meddig a jelenkor francia színészete felhatott“.

Jókai Mór emlékei közt a nagy tragikának egy komikus tulajdonságáról is jóízűen emlékszik meg; a hösnő t. i. valamint egész familiája végtelenül fukar volt; ha Rachel valakinek, még ha az barátja, a császári herceg volt is (a később Plon-plon

Bonaparte Jeromos) valamit ajándékozott, azt valami javíttatás ürügye alatt visszakérte és vissza nem adta. Mikor a pesti hotelszobában a Nemzeti Színház egész művésznői gárdája Jókainé-Laborfalvi Róza francia beszédével üdvözölte a híres kollégát, egyszerre megjelenik a szomszéd szoba ajtajából Rachel huga és kétségbeesetten lobogtatja a tegnapi bevételt és panasolja, hogy „fünef Gülden fehlen davon“ (Rachelék elszászi származásúak voltak). Emberi gyarlóság! A nagy mellett a kicsinyes.

Az az *Ellenbogen Adolf*, aki Rachel tiszteletére egy Rachel polkát is szerzett (az akkor a pesti izlés szokásos megtévedése volt, hogy még nagy haláleseteket is, Vörösmartynak, Széchenyinek a halálára is nem mindig méltó, sőt nem is mindig komoly zenedarabokat irtak): volt a Nemzeti Színház egyik karmestere és balettkorrepetitora; de ott volt a zenekar első hegedűse, koncertmestere a zsidó Ridley-Kohne is (leánya későbbi neves operaénekesnő: Risley Lelia). Ebből a zenekarból származott ki a két híres hegedűművész: *Grün Ignác* és *Singer*; egyik a stuttgarti opera hangversenymestere, akik mulattak *Ellenbogen Adolf*nak, az elsőrangú muzsikusként azon a szokásán, hogy minden előadott opera dallamaiból — főleg a Verdiéből — francia-négyeseket irt és adott ki Rózsavölgyinél; így lett *Macbeth-négyes* és *Rigolletto-quadrille* stb. Rózsavölgyi Márknak utódai már akkor két ágra szakadtak: a keresz-

Rachel. (Egykorú festménye a Magyar Zsidó Múzeumnak)

ténnyé lett fiú átvette Wagner zeneművezetést (1851) és megalapította a mai napig fenálló és a mindkét vallású örökösök által csak pár év előtt eladott hasonló nevű üzletet; ebből az ágból származik az öreg alpolgármester, Rózsavölgyi Mór unokája; a zsidóságban híven megmaradtban Rózsavölgyi Manó dr., az ismert fővárosi ügyvéd, szintén a nagy zenész unokája.

Ahogy a zsidóság gyarapodott, szorgalmas munka útján tollasodott, kialakult egy zsidó haute-volée is; élén a Schossberger, Sváb, Ullmann, Lederer, Kern, Herzfelder, Baumgarten, Brüll, stb. családok; legnagyobb részük terményüzletből gazdagodott meg, amint ez Magyarországon természetes és földbirtokot is vettek a legtöbbször elnyert nemesi előnévhez. Pl. az öreg Schossberger 1863-ban kapta a nemességet; a hitközségi életben is jelentős szerepet játszott és mikor a zsidó kórház régi épületének (úgy tudom Gyár-utcában) alapkövébe az okmányokat beletették, az ismerősök gratuláltak szép aláírásaihoz. „Herr von Schossberger, für Ihr Alter ist noch Ihre Unterschrift sehr schön.“ — „Schön ist sie zwar nicht, aber gut!“ felelte rá csendes büszkeséggel az öreg úr. Különben ezen kórház könyvébe írta be nevét Ó Felseje 1857 május hó 22-ikén; a használt lúdtoll múzeumunkban van.

Társadalmilag a legnagyobb szerepet Herzfelder Vilmos és igen szép felesége játszották (születésére Österreicher-leány). Bálvány-utcai házukban 1863 farsangján olyan estélyt adtak, amelyről hetekig beszéltek az estélyen megjelent keresztény előkelőségek is és amelyről egyik hetilapban Dobsa Lajos, a költő és vígjátékiró referált lelkesülten.

Die Pester Synagoge

A pesti d'hány-utcai templom. (Egykorú metszet a M. Zs. Múzeumban)

Ötablakos nagyteremben és két oldalteremben volt az estély és csodálat tárgya volt a szép asszony maga, frizurája (Monsieur Hyacinthe fodrász remeklése), fekete brüsszeli csipkefodrokkal és piros kaméliákkal feltűzött fehér selyem-toalettje a nagy-hírű Kleinnének (a Kígyó-utcában) műve. A mindenféle gyümölcsformájú fagyalt Kuglertől került ki és „a társalgás magyar szellemű volt“ jegyzi meg a pöéta, tehát egészen magyarnyelvű még nem — az akkori Pest nyelvben még erősen német lévén — nemcsak a zsidó, hanem a bennszülött bürger is.

A szép asszony híres volt elegáns öltözködéséről és vörösbársonyban és hermelinben esküdvén — akkor még a mennyasszonyi fehér nem volt szigorúan kötelező —, az ismerősök azt mondták reá: Gertrud királyné Nr. 2 (akkor volt új a „Bánk bán“ opera) és az ura azt mondta róla, hogy egész Pesten az egyetlen jólöltözködő hölgy (Vadász Ede úr szóbeli közlése). A fényűzés azonban — ez volt a rémes krinolin-korszak — a zsidóasszonyok között is nagyon terjedt, ám-bátor egy öreg úri asszony, akkor menyecske, azt mondta nekem: Az én időmben egy zsidó úriasszonynak volt tíz gyereke és egy kalapja, ma megfordítva van. A férjek akkor is izzadtak — és még a csunya feleségek luxusának is örültek. Cohen bankár egyszer rámutatva az uszályos selyemruhában Herzfeldernével sétáló feleségére, odaszólt Agáihoz: Que dîtes-vous a nos femmes? Pedig a különben derék úrnőt régi zsidó szólásmóddal a messiás késésének főokául szokták megjelölni az egykorúak.

Ezekből a Herzfelderékből lettek a mindenképen eldzsentrisedett Gyömöreiek; a kereszténység már koronként hódítgatott a megszedülő zsidók közül. Viszont a Lipótvárosban forgoló Dobsa Lajos alighanem onét hozta vígjátékainak egyik legjobb szójátékát, szólván egy puskával, pisztollyal kitűnően bánó hösnőről, azt mondja róla egy szereplő: Valóságos Tell Vilma!

Asszonyi ruházatkodásban igen, de lakásban és egyéb életmódban még igen szerényen éltek; vagyonos emberek fizettek két-háromszáz forint évi házbért, kis szobákban laktak összezsúfolt mellékhelyiségekkel, és borús időben nemcsak a parfüm illata terjengett az egész lakásban. A családi élet kivétel nélkül tiszta volt, a férjek szakadatlan munkával, az asszonyok gyerekneveléssel lévén elfoglalva.

Azonban — terjedvén itt

is, vidéken is a kultúra — keletkeztek leánynevelő-intézetek is, főleg a vidéki jobb családbeli leányok számára; pl. a Naschitz-féle, a Treuerné é (ennek leánya a Palotayak anyja) és több más. Azonban jártak fel a megnyíló vasutakon apák és leányos mamák is nevelőt vagy nevelőnőt fogadni. Az Orczy kávéházon kívül is (ez volt a fő) támadtak nevelőt elhelyező intézetek („Heute Nachmittag kommt eine ganze Schiffsladung von Stuhlweissenburg“ mondta egy ízben a merész geografinájú elhelyező) és a nevelőnőket elhelyezők is. Amikor gyorsan ment a megtollasodás (annyira gyorsan, mint e szomorú két év óta, még sem), fordultak elő komikus jelenetek is. A hotelben bemutatott nevelőnő erősítette, hogy tud franciául, azonban a gyanakodó vidéki zsidó ténszacsony ráivallt: „Sagen Sie ka Lugen! Ich seh Ihnen vom Ponem, dass Sie kennen ka Franzesisch!“ Hát így is terjedt a kultúra.

A zsidó fényezés igen nagy lett a kiegyezést követő és a hetvenharmadiki krachot megelőző esztendőkbén. Gyorsan, akkor is egészségtelen tempóban gazdagodtak meg az emberek, a termések jók voltak, a tőzsdespekulációk még jobbak, és amiben Bécs vezetett, abban Budapest sem akart elmaradni. A férfiak nemcsak a nyilvános, politikai és városi közéletben kezdtek résztvenni, hanem a kártyázásban is; az asszonyok meg 2–4 méteres uszályú „sleppes“ ruhákban és magasra tornyozott „chignon“-okkal prémeskedtek a Margitsziget kavicsos utain, meg Balatonfüreden. (Az álhaj — enélkül zsidó asszony nem járt — a vagyonosoknál drágán fizetett emberi haj volt; ú. n. Einlage; a szerényebb sorsúaknál lőszőr, de „nec“-cel lefogva annál több; és mindkettőbe nagyon gyakran beleesett a moly! Az asszonybolondság kimeríthetetlen!) Még szerencse, hogy jött a „Krach“!

Ez pedig volt egy osztrák-magyar földrengés, világösszeomlás! Egy elmaradtan gazdálkodó, tökeszegény és fejlődni alig kezdő országban, mint Magyarország, meg a játékban vezető Bécs: egyszerre megsemmisül 1600 millió forintot érő értékpapír, mert ennyi volt a nonvaleur. Fél száz évvel ezelőtt — elgondolni is borzasztó! Szerencsére nálunk meglehetősen szűk körre szorított, a valami kispénzzel bíró városiakra, főleg a zsidókra, nem volt minek tönkremenni és elúszni. Rengeteg sok kótya vetye volt azért ezen a kis Pesten és licitálták el az újonnan beszerzett „góth“ székeket meg a rípsz-garnitúrákat. Egész Közép-Európában a gúnyképek egész áradata zúdult a luxusba szédült és aztán hirtelen letört zsidó alakokra; zeneművek zengték meg a nagy fölborulást — és miután a bankok vállalkozó kedve 1878-ig (jó termés), meg 1882-ig (detto) meg volt benulván, terjedt az uzsora, amely a zsidókat sem kímélte. Zsidó gazdálkodók jöttek Pestre bizományosokhoz, és ha „hochprimák“ voltak, fizettek csekély 10–14 százalék kamatot. De, hála a jó

Titelblatt

Kottacímleap a nagy Krach idejéből

Istennek és a saját szorgalmuknak, még ebből is kievickéltek.

A hatvanas években került haza Budapestre a magyar literatúrának egyik legsokoldalúbb és legértékesebb alakja, a most 80 éves *Agai Adolf dr.* Most már volt Pestnek páratlan jelességű hivatásos krónikörje, aki mintegy centralizálva vezette a pesti humort. Politika, kongresszus, közgazdaság, művészet, irodalom: az mind helyet talál az ő jegyzőkönyvében és a krónikásnak csak az ő írásait, az ő „Borsszem Jankó“-ját kell forgatni, hogy a régebbi pesti zsidóságot, ha torzított tükörben is, de lényegben hűen lássa. Mint általában a magyar közéletet, úgy a pesti zsidóságot is hol élesen, hol enyhén, de mindig szeretettel szerkeszti ki. Ő mondatja Seifensteiner Salamonnal az újonnan megnyílt Andrassy-út bejárata előtt a zsoltárverset (Ma tovu...): „Mily szépek sátraid, oh Jákob, és mily ékesek hajlékid, oh Izrael“!

Aki előfizetési, illetve tagsági díját egész évre kiegyenlíti, díjtalanul kapja az Omike és a Magyar Zsidó Hadi Archivum hatalmas albumalakú **Háborús Almanachját**, amely mindenütt nagy feltűnést keltett és amelyet az egész sajtó mint irodalmi és művészi eseményt méltatott. A gyönyörű kötet, amelyet legelső íróink írtak és több mint száz szebbnél szebb illusztráció díszít, a háború maradandó értékű emlékműve.